
ANTIČKO RIMSKO NASLJEĐE U CRNOJ GORI I ITALIJANSKA SPOLJNA POLITIKA

Slavko Burzanović
Tatjana Koprivica

From the 70s of the 19th century to 1943, numerous Italian researchers and scientists were interested in the ancient roman heritage located in Montenegro. The Italian government recognized its interests to allocate financial and political support to the archaeologists in Montenegro, for the purposes of their Balkan and Mediterranean policy. The most significant reflection of such policy was the work of an Italian interdisciplinary scientific mission in Montenegro in 1902. Nevertheless, Italy never undertook any systematic explorations in Montenegro.

During the World War II, the rhetoric of the conquerors on the protection of Roman heritage resulted in an irretrievable deprivation of a large portion of ancient roman heritage from Montenegro.

Na vezu italijanske spoljne politike i doprinosa koji su Italijani dali arheološkoj nauci krajem XIX i početkom XX vijeka, dokumentovano ukazuje izvanredna knjiga Marte Petricoli *Archeologia e Mare Nostrum. Le mission archeologiche nella politica mediterranea dell'Italia 1898/1943*.¹ Autorka pokazuje

¹ M. Petricoli, *Archeologia e Mare Nostrum. Le mission archeologiche nella politica mediterranea dell'Italia 1898/1943*, Roma 1990.

kako su prvi pokušaji istraživanja italijanskih arheologa na strani, koji su išli stopama svojih francuskih, njemačkih, pa čak i američkih kolega, u početku bili motivisani ličnom naučnom afirmacijom i afirmacijom svoje zemlje, bez ili uz skromnu pomoć italijanske Vlade. Nakon velikog uspjeha koji je postigao Federiko Halber u svojim istraživanjima na Kritu, italijanska Vlada uočila je mogućnost da rad arheologa iskoristi u cilju ekspanzije na Mediteranu. Ministarstvo spoljnih poslova počelo je nakon toga da odobrava subvencije, privilegujući projekte u oblastima u kojima su se preklapali politički i naučni interesi. Na tim osnovama uslijedile su italijanske istraživačke misije na Kritu, u Egiptu i Grčkoj, a kasnije Libiji, Dodekanezu, Maloj Aziji i konačno Albaniji, Transjordaciji i Iraku.

Mada se Petrićoli, u pomenutoj studiji, najvećim dijelom bavi Levantom i ne osvrće se na Crnu Goru, moglo bi se reći da neki opšti zaključci o motivima koji su italijanske vlade pokretale da podržavaju i finansiraju arheološke i druge naučne misije, važe i za Crnu Goru.

Među prvima koji su uočili vrijednost antičkog nasljeđa u Crnoj Gori bio je italijanski konzul Pero. On je u Skadru, đe je službovao, najvjerovatnije 1872. godine, kupio tzv. Podgoričku čašu sa Duklje koja će izazvati veliko interesovanje naučne javnosti.² Izučavanjem Podgoričke čaše, vrlo brzo nakon njenog otkrića, bavio se i italijanski arheolog Đovani Batista De Rosi, koji inače nije nikada boravio u Crnoj Gori.³

² Bulletin de la Société nationale des antiquaires de France, Paris 1873, 71-73; *The Podgoritza cup*, The Heythrop Journal 4, (1963), 55; P. C. Finney, *The Invisible God. The Earliest Christians on Art*, Oxford University Press 1994, 284-286, fig. 7.4.

³ G. B. De Rossi, *Podgoritza in Albania-Insigne tazza vitrea figurate*, *Bulletino di Archeologia Christiana*, seconda seria, Roma 1874, 153-155; G. B. De Rossi, *L'insigne piatto vitreo di Podgoritza oggi nel museo Basilewsky in Parigi*, *Bulletino di Archeologia Christiana*, Seria terza, Roma 1887, 77-85.

Vijesti o istraživanjima koja su, u organizaciji crnogorskih vlasti, pod rukovodstvom Pavla Apolonoviča Rovinskog, 1890-1891. godine obavljena na Duklji, zainteresovale su i italijansko Ministarstvo inostranih poslova. Ministar Antonio de Rudini tražio je od direktora Muzeja Dioklecijanovih termi u Rimu stručnu ocjenu značaja ovih otkrića.⁴ Italijanski stručnjaci bili su rezervisani prema stručnosti Rovinskog, naučnoj metodologiji koju je primjenjivao u istraživanjima kao i rezultatima do kojih je došao.

Međutim, proći će skoro decenija prije nego se jedan Italijan zauzeo za organizovanje arheološke misije u Crnoj Gori. Bio je to Gvido Kora, geograf koji je u Crnoj Gori boravio 1899. godine.⁵ Svjedočanstvo o tome ostavio je u vidu putopisa.⁶ Kao kartograf evropske reputacije, Kora je nastojao da da doprinos preciznijem topografskom lociranju pojedinih arheoloških lokaliteta. U slučaju Duklje, nesumljivo, njegove ambicije su bile nešto veće, jer je nekoliko dana proveo proučavajući njene ostatke. Nakon povratka u domovinu, Kora je pokušavao da zainteresuje crnogorske vlasti za organizovanje velike italijanske ekspedicije koja bi sa više naučnih aspekata proučavala Crnu Goru. Posebno mjesto u ovom projektu imalo je istraživanje Duklje.

⁴ Archivio Storico Soprintendenza Speciale per i Beni Archeologici di Roma, Pratiche di Tutela, *Scavi di Doclea nel principato Montenegro*, Roma, 7. Marzo 1891, id. 840.

⁵ Gvido Kora se bavio geografijom i etnografijom. Osnivač je časopisa *Cosmos*. Jedan je od najznačajnijih kartografa svog vremena u Italiji; http://www.torinoscienza.it/accademia/personaggi/guido_cora_20147.

⁶ G. Cora, *Nel Montenegro, Impressioni di viaggio, I*, Nuova Antologia, vol. CLXXIV, Novembre-Dicembre 1900, Roma 1900, 652-680; *Ibid.*, *Nel Montenegro, Impressioni di viaggio, II*, Nuova Antologia, vol. CLXXV, Gennaio-Febraio 1901, Roma 1901, 73-97; G. Cora, *Nel Montenegro, Impressioni di viaggio, III*, Nuova Antologia, vol. CLXXVI, 1901, Roma 1901, 243-261; G. Cora, *Nel Montenegro, Impressioni di viaggio (1899)*, Roma 1901, 1-72.

Tokom 1900. godine, u više navrata, Kora je kontaktirao crnogorskog konzula u Rimu, Evgenija Popovića i sekretara crnogorskog Ministarstva inostranih djela, Slava Ramadanovića, pokušavajući da realizuje ovu ideju.⁷ O ovom projektu razgovarao je i sa italijanskim prijestolonasljednikom, princom Vitorijom Emanuelom i njegovom ženom, princezom Jelenom.⁸ Nije uspio da organizuje ekspediciju, ali je, po svemu sudeći, 1901. godine, u pratnji dva službenika italijanske vlade, ponovo dolazio u Crnu Goru.⁹ Pisanje italijanskog lista *La Stampa* osvjetljava donekle razloge za odustajanje od ove ekspedicije. Ministar obrazovanja Nuncijo Nazi za ekspediciju je odredio sredstva iz neadekvatne budžetske pozicije zbog čega su nadležni finansijski organi (*Conte dei Conti*) odbili da ih isplate.¹⁰

Početak oktobra 1901. godine, u Crnoj Gori je boravio i italijanski arheolog Roberto Paribeni.¹¹ Zahvaljujući preporukama Evgenija Popovića, crnogorska Vlada mu je dala dozvolu za

⁷ Državni arhiv Crne Gore, Cetinje, Ministarstvo inostranih djela (= MID), *E. Popović a S. Ramadanović*, Roma, 9/21 Mars 1900, F. 78, dok. 461; MID, *E. Popović a S. Ramadanović*, Roma, 2/14 Avril 1900, f. 78, dok. 520; MID, *S. Ramadanovic a G. Cora*, Cettigne, 2/14 Mai 1900, MID, F. 79, dok. 621; MID, *E. Popović a S. Ramadanović*, Roma, 4-7 Mai 1900, F. 79, dok. 632; MID, *G. Cora a S. Ramadanovic*, Roma, 7/5 1900, F. 79, dok. 645.

⁸ Vitorio Emanuel pokazao je interesovanje za Duklju, a 1896. je posjetio. Kao strastveni numizmatičar, imao je poseban interes, *Un escursione del Principe di Napoli*, *La Stampa*, 27. 8. 1896, n. 239, p. 1; *Il Principe di Napoli a Podgoritza*, *La Stampa*, 29. 8. 1896, n. 241, p. 3.

⁹ MID, *S. Ramadanović kapetanu Zambeli*, Cetinje 18 1901, F. 90, dok. br. 1152.

¹⁰ *Per gli scavi archeologici nel Montenegro*, *La Stampa*, 17. 8. 1901, n. 227, p.1.

¹¹ *Глас Црногорца*, 45, субота, 3. новембар 1901, 3.

istraživanja i obezbijedila pomoć lokalnih vlasti.¹² Paribeni je istraživao u Podgorici, Gradini, Spužu, Nikšiću, na lokalitetu Marmore (?).¹³ Najviše pažnje usmjerio je na proučavanje epigrafskih spomenika u Tuzima i Duklji, o čemu je objavio rad 1904. godine.¹⁴ U pogledu opravdanosti italijanskog sistematskog istraživanja Duklje, Paribeni je pokazivao ozbiljne rezerve.¹⁵

Tokom svog boravka u Crnoj Gori, Paribeni je susreo Antonia Baldačija, italijanskog botaničara, koja je značajan dio svog životnog opusa posvetio Crnoj Gori. Upravo Baldači će, naredne godine, biti *spiritus movens* i rukovodilac velike naučne ekspedicije koja će sa više stanovišta, pa i arheološkog, istraživati Crnu Goru.

Ideja za koju se tokom 1900. i 1901. zalagao Gvido Kora, biće tako realizovana ali bez njegovog učešća.

Ekspediciji je prethodila predstavka Antonia Baldačija ministru obrazovanja Nunciju Naziju od 15. juna 1902. u kojoj je sažet program ne samo ove misije nego i italijanske imperijalne ekspanzije na istočnu obalu Jadrana.¹⁶ Među ciljevima misije

¹² MID, E. Popovic a Ministère des Affaires Étrangères, Roma, 7 Sept. 1901, f. 91, dok. 1432; MID, *Ministarstvo inostranih djela serdaru Radoviću*, Cetinje, 4 9 1901, fasc. 91, dok. 1402.

¹³ A. Baldači, *Arheološki izlet dr-a Roberta Paribenija u Crnu Goru, u: Crna Gora vrata Balkana. Putopisi i zapisi evropskih botaničara*, eds. V. Pulević, D. Vincek, Cetinje 1991, 827-833.

¹⁴ R. Paribeni, *Iscrizioni Romane di Doclea e di Tusi*, *Bullettino della Commissione Archeologica Comunale di Roma*, fasc. 4, anno 1903, Roma 1904, 3- 8;

¹⁵ Biblioteca dell'Archiginnasio di Bologna, Fondo Antonio Baldacci, *R. Paribeni a A. Baldacci*, Atena, 12 ottobre 1901, 9 30.

¹⁶ A. Baldači, *Radovi dvije talijanske studijske misije 1902. i 1903. godine u Crnoj Gori i sjevernoj Albaniji, u: Crna Gora vrata Balkana. Putopisi i zapisi evropskih botaničara*, eds. V. Pulević, D. Vincek, Cetinje 1991, 798.

navode se antropološka, folklorna, sociološka istraživanja stanovništva, posebno u graničnom području Crne Gore i Albanije, koja su trebala da preispitaju tezu da su slovenski stanovnici Južne Dalmacije, Stare Srbije, Crne Gore i Hercegovine, u stvari potomci sloveniziranih masa ilirskog porijekla od kojih vode porijeklo i susjedni Albanci. Ovom cilju pridonijela bi arheološka istraživanja kojima bi se bolje upoznala ilirska civilizacija. Koncipirajući ovako rad misije, Italijani su kao uzor imali Austro-Ugarsku i istraživačke projekte koje je ona sprovodila u Bosni. Baldaći je očekivao bogate arheološke nalaze o grčkoj i rimskoj kolonizaciji a posebno pronalaženje ostataka rimskih trgovačkih i vojnih stanica i puteva. Iza ove „antičke nostalgije“ izbija njegova neskrivena želja za obnavljanjem ekonomskog i vojničkog prisustva Rima na Balkanu, kao i pretvaranje Jadrana u „italijansko more“ - *Mare Nostrum*.¹⁷

Baldaćijev projekat dobio je i podršku ministra Nazija, a potom predsjednika Vlade Zanardelija, koji je pokazivao veliko interesovanje kako za pripremu, tako i za rezultate misije. Obrazlažući svoju odluku, ministar Nazi pisao je ministru spoljnih poslova Đuliju Prinjetiju da ovu misiju smatra značajnom kako sa stanovišta italijanske istorije, tako i sa stanovišta Knjaževine Crne Gore ... „*che legò le sue sorti a quelle della Dinastia di Savoia*“.¹⁸

¹⁷ A. Baldaći, *Radovi dvije talijanske misije 1902. i 1903. godine u Crnoj Gori i Sjevernoj Albaniji*, u: *Crna Gora vrata Balkana. Putopisi i zapisi evropskih botaničara*, eds. V. Pulević, D. Vinček, Cetinje 1991, 797-805.

¹⁸ Biblioteca dell'Archiginnasio di Bologna, Fondo Antonio Baldacci, *Il Ministro N. Nasi a S. E. Il Ministro degli Affari Esteri Enrico Morin*, Roma, 9. Agosto, 10/421 A.

Već 10 avgusta 1902. godine, nakon kratkih priprema, u Kotor je stigla šestočlana italijanska misija.¹⁹ Članovi ekspedicije bili su, pored Baldačija, prof. Dante Valjeri, inspektor za arheološke spomenike, prof. Ugo Vram sa Antropološkog instituta u Rimu, prof. Alesandro Marteli sa Geološkog instituta u Firenci, dr Luidi Santagata, fizičar i prirodnjak i Anibal Baldači, agronom, koji je i ranije sa bratom Antonijom istraživao u Crnoj Gori. Prof. Dečo Vinčigvera, u posljednjem trenutku je otkazao učešće.

Članovi misije su se u Crnoj Gori zadržala do 19, odnosno 20. septembra. Istraživanja su obavljana širom Knjaževine, a djelimično i na teritoriji Albanije (Otomansko carstvo), mada ne u obimu u kojem je to projektom bilo predviđeno, zbog nemira na crnogorsko-osmanskoj granici. Tokom većeg dijela trajanja ekspedicije, njena baza se nalazila u Podgorici. Italijani su odatle u grupama ili pojedinačno polazili na naučne ekskurzije, prema unaprijed pripremljenom planu. O zadovoljavajućim rezultatima ove misije svjedoči i publikovanje nekoliko naučnih studija.

Prof. Valjeri je tokom ekspedicije ispitivao ruševine Duklje i i ostatke vodovoda kojim se antička Duklja snabdijevala vodom. Poseban interes pokazivao je prema ostacima rimskih puteva. Tragao je i za arheološkim lokalitetima u Nikšiću, Lazinama, Medunu, Šavniku, u oblasti Pive i Tare.²⁰ S obzirom da je, u

¹⁹ S. Burzanovic, *Antonio Baldacci e il Montenegro*, Contesi Adriatici. Studi di italianistica comparata, a cura di V. Kilibarda e J. Vučo, Roma 2008, 73; Naučna ekspedicija iz Italije, *Глас Црногорца*, 32, Цетиње, субота, 10. август 1902, 3; A. Baldači, *Radovi dvije talijanske misije 1902. i 1903. godine u Crnoj Gori i Sjevernoj Albaniji*, in: *Crna Gora vrata Balkana. Putopisi i zapisi evropskih botaničara*, eds. V. Pulevic, D. Vincek, Cetinje 1991, 797-826.

²⁰ Biblioteca dell'Archiginnasio di Bologna, Fondo Antonio Baldacci, *D. Vaglieri a A. Baldacci*, Nikšić, 22. Agosto 1902, 10/443; *D. Vaglieri a A. Baldacci*, Šafnik (Šavnik), 28. Agosto 1902, 10/450; A. Baldači, *Radovi dvije talijanske misije 1902. i 1903. godine u Crnoj Gori i Sjevernoj Albaniji*, in: *Crna Gora vrata Balkana. Putopisi i zapisi evropskih botaničara*, eds. V. Pulevic, D. Vincek, Cetinje 1991, 809-815.

arheološkom pogledu, Crna Gora smatrana za *terra incognita*, Valjeri je bio djelimično zadovoljan rezultatima svoje misije. Ipak, koliko je nama poznato, za razliku od drugih učesnika misije, Valjerijeva istraživanja nijesu rezultirala nekim značajnijim naučnim radom.

Crnogorske vlasti bile su vrlo predusretljive prema italijanskim naučnicima. Na Cetinju ih je primio ministar inostranih poslova Gavro Vuković, a u Nikšiću i knjaz Nikola. Izražavajući zahvalnost ministru Naziju, interesujući se za rezultate istraživanja, Knjaz je članove misije pozvao da i sledeće godine dođu u Crnu Goru.

Italijanska Vlada je i 1903. godine, u Crnoj Gori finansirala rad slične naučne misije.²¹ Njen vođa ponovo je bio Baldaći, ali je njegova ekipa u odnosu na prethodnu godinu bila malobrojnija za dva člana.²² Zbog drugih profesionalnih obaveza, u Crnu Goru nije mogao oputovati Vram, a Valjeri je odustao zbog bolesti i poodmaklih godina.²³

Na arheološkom planu, nakon rekognosciranja iz 1902, logičan nastavak predstavljalo bi organizovanje sistematskih istraživanja, odnosno iskopavanja, na Duklji ili na nekom od drugih arheoloških lokaliteta. Na takav korak italijanska vlada se nije odlučila.

²¹ Benevolentan prema Baldaćijevim zamislima, ministar Nazi tražio je prethodni izvještaj o rezultatima misije iz 1902. i informaciju o vremenu koje je potrebno za završetak čitavog projekta; Biblioteca dell'Archiginnasio di Bologna, Fondo Antonio Baldacci, *N. Nazi a A. Baldacci*, Roma, 10. Agosto 1903, 12/374; *N. Nazi a A. Baldacci*, Roma, 11. Agosto 1903, 12/375 A +.

²² Biblioteca dell'Archiginnasio di Bologna, Fondo Antonio Baldacci, *N. Nazi al Ministro degli Affari Esteri*, Roma, 11. Agosto 1903, 12/375 A; Na V kongresu italijanskih geografa, u Napulju 1904, Baldaći je podnio referat koji u stvari predstavlja zbir pojedinačnih izvještaja učesnika ekspedicije u Crnoj Gori 1902. i 1903. godine.

²³ Biblioteca dell'Archiginnasio di Bologna, Fondo Antonio Baldacci, *D. Vaglieri a A. Baldacci*, Roma, 16. Luglio 1903, 12/316.

Inače, 1903. godine, pored zvanične italijanske misije, s Baldačijem na čelu, u Crnoj Gori djelovala je još jedna istraživačka misija, predvođena političarem i finansijerom grofom Foskarijem, čiji je cilj bio ispitivanje prirodnih resursa Crne Gore. Mada je jedna misija bila okrenuta više praktičnim, a druga naučnim, akademskim pitanjima, obje su služile istom cilju, bile su etape istog procesa italijanske ekspanzije na Balkanu.

Nakon 1903. godine, interesovanje italijanske države za istraživanje Crne Gore zamire. Tokom naredne tri decenije nema novih misija po uzoru na one od 1902. i 1903. Italijanske ambicije u Crnoj Gori realizuju se preko privatnog kapitala, okupljene oko venecijanske finansijske grupe, na čijem su se čelu nalazili Pjero Foscari i Đuzepe Volpi. Uz veliku političku i finansijsku podršku italijanske Vlade, oni su u Crnoj Gori uspostavili više kapitalnih preduzeća i tako u njoj obezbijedili snažan ekonomski i politički uticaj.²⁴

Foscari i Volpi su, lobirajući kod italijanske Vlade da u nacionalnom interesu finansijski podrži njihove privredne inicijative u Crnoj Gori, podsjećali na političko i ekonomsko prisustvo antičkog Rima i Venecijanske Republike na ovim prostorima.

Mada su Italija i Austro-Ugarska bile saveznice u periodu od 1882. do 1915. godine, između njih je postojala snažna konkurencija za sticanje vlastitih interesnih sfera na Balkanu. Uspjehe,

²⁴ Barsko društvo izgradilo je luku u Baru, uz pravo da tokom 60 godina upravlja njome i slobodnom industrijskom zonom. Ovo preduzeće otkupilo je Markonijevu radio stanicu izgrađenu u Baru 1904. Isto preduzeće organizovalo je i saobraćaj na Skadarskom jezeru, a do 1908. godine, izgradilo je i željeznicu Bar-Virpazar. Ova željeznica planovima italijanskih kapitalista i Vlade koja je snažno finansijski i politički stajala iza njih, bila je samo prvi korak ka izgradnji velike željezničke saobraćajnice od Dunava do Jadranskog mora, S. Burzanović, *Virpazar-Bar, in: 100 godina crnogorske željeznice*, Podgorica 2009, 23-52.

koje je tokom prve decenije XX vijeka, u odnosu na svoju konkurentkinju, Italija ostvarila na političkom i ekonomskom planu, nije uspjela da ponovi i na polju arheologije. Ali upravo je jedan Italijan, Trščanin Pjero Stikoti, pod pokroviteljstvom Austrijske akademije nauke i umjetnosti, istraživao Duklju 1892, 1902. i 1907. godine i dao najznačajniji doprinos arheološkom poznavanju Crne Gore, publikujući 1913. godine najsveobuhvatniju monografiju o Duklji, u kojoj su sistematizovani rezultati svih dotadašnjih istraživanja.²⁵

U vrijeme fašističke okupacije Crne Gore 1941-1943, Italija je dobila mogućnost da neposredno odlučuje o crnogorskoj kulturnoj baštini, pa i antičkoj. Interes za istraživanjem i prezentiranjem spomenika iz rimskog perioda, koji je pokazivala Kraljevina Italija u Crnoj Gori na prelasku iz XIX u XX vijek, u vrijeme fašističke Italije postao je još veći. Italija ne samo da je imala ambicije za ekspanziju na prostorima nekadašnjeg Rimskog Carstva, već se poistovjećivala sa njim i projektovala propagandnu sliku Italije kao savremenog Rimskog Carstva, a Musolinija kao novog Avgusta. Antička rimska simbolika imala je značajnu ulogu u javnom životu fašističke Italije.²⁶

Iščitavanjem italijanskih dokumenta stiče se utisak kako je kolateralna korist italijanske okupacije bila mogućnost da antička baština bude istraživana, čuvana i valorizovana zahvaljujući znanju, iskustvu i stručnim kadrovima, kao spremnosti države

²⁵ P. Sticotti, *Ueber die Ergebnisse einer Reise nach Doclea, Juli 1907*, Anzeiger der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Klasse, XLV (1908), Wien 1908, 51-55; P. Sticotti, *Die Römische Stadt Doclea in Montenegro*, Schriften der Balkankommission Antiquarische Abteilung VI, Wien 1913 (=P. Sticotti, *Rimski grad Duklja u Crnoj Gori*, Podgorica 1999).

²⁶ Begg, *Fascism in the Desert, A Microcosmic View of Archaeological Politics*, in: *Archaeology Under Dictatorship*, New York 2006, 20-21.

da to organizuje i finansira. Ipak, zbog ratnih prilika, nije došlo do sistematskih arheoloških radova, osim skromnih pokušaja zaštite Rimske vile u Risnu 1942. godine. Za ovu namjenu, italijanska Vlada je opredijelila 15 000 lira.²⁷ Na Duklji, najznačajnijem lokalitetu iz rimskog perioda, u ovom smislu nije ništa rađeno. Na ovo je svakako uticala činjenica da se područje Duklje često nalazilo u zoni ratnih operacija.

Kad su okolnosti dozvolile, 1942. godine, u okviru *Direzione dell' Educazione e della Cultura Popolare* osnovana je posebna sekcija *Archeologia, Monumenti e Belle Arti*, kojoj su povjereni zadaci:

da sprovede pedantno rekognosciranje arheološkog i historijsko-umjetničkog nasljeđa u Crnoj Gori, sakupljajući podatke o lokalitetima, historijskoj i umjetničkoj vrijednosti i stanju očuvanosti pomenute baštine;

da izučava i realizuju aktivnosti radi bolje sistematizacije, konzervacije i čuvanja od strane samog stanovništva;

da prouči i predloži planove istraživanja koji bi se mogli ostvariti kad to opšte okolnosti dozvole;

da se obave tehnička i historijska istraživanja spomenika, uz učešće eksperata;

da se dā podsticaj i ohrabrenje, đe je moguće, umjetničkim i zanatsko-umjetničkim aktivnostima u Crnoj Gori.

Kao konsultant po pitanju antičke baštine, angažovan je italijanski prof. Luidi Crema.²⁸

²⁷ Archivio Centrale dello Stato-Roma, fondo Ministero della Pubblica Istruzione, Direzione generale delle antichità e belle arti, Div. II (1940-1945), I Scavi, Da Cagliari a Dalmazio, *Risano, Rafforzamento e protezione dei resti di una villa romana*, Zara, 19. 6. 1942, busta 9.

²⁸ Archivio Centrale dello Stato-Roma, fondo Ministero della Pubblica Istruzione, Direzione generale delle antichità e belle arti, Div. II (1940-1945), *Tutela artistica nel Montenegro*, Roma, 22. ottobre 1942, fasc. 2041, dok. 1827.

Iza retorike okupacionih vlasti o brizi za antičku baštinu, skrivala se drugačija realnost. Upravo u ovom periodu, po naredbi Pircija Birolija, iz muzeja i privatnih kolekcija, oduzete su najvrijednije skulpture, slike, arhitektonski fragmenti, numizmatičke zbirke i dr. i transportovane u Italiju.²⁹ Tada je, iz muzeja na Cetinju, u Rim odnešena i mermerma predstava boginje Dijane sa Duklje (1942) i jedna mermerna glava iz rimskog perioda.³⁰ Ovi eksponati nikada nijesu vraćeni u Crnu Goru, a u Italiji im se izgubio svaki trag.

²⁹ Mirku Homenu iz Kotora, italijanske vlasti su oduzele 92 komada rimskog i grčkog srebrnog i bakarnog novca i arheološke predmete (amfore, lakrimarije, fibule, bronzanu narukvicu, nadgrobnu ploču i dr); porodici Novaković iz Sutomora antički nakit, novac i dr; Vasu Mariću iz Bara, 1850 komada, grčkih, rimskih, vizantijskih i srednjevjekovnih novčića; Kuslev Vinki iz Podgorice, 30 zlatnih i 100 srebrnih moneta; Oduzeta je i Arheološka zbirka iz Više realne gimnazije u Nikšiću; Arhiv Jugoslavije, Beograd, Fond br. 54, Reparaciona komisija pri Vladi FNRJ, Kulturno umetnički predmeti, Zahtevi (prijave) NR Crna Gora, *Zahtjev za restituciju kulturno umjetničkog dobra iz Italije*, dok. br. 64, 65, 74, 131, 154.

³⁰ Arhiv Jugoslavije, Beograd, Fond br. 54, Reparaciona komisija pri Vladi FNRJ, Kulturno umetnički predmeti, Zahtevi (prijave) NR Crna Gora, Zahtjev za restituciju kulturno umjetničkog Kulturno umetnički predmeti, Zahtevi (prijave) NR Crna Gora, *Zahtjev za restituciju kulturno umjetničkog dobra iz Italije*, Beograd, 4. mart 1948, dok. br. 34; 37, Beograd, 4. mart 1948.